

Anadil, Etniklik ve Kentte Sosyo-politik Yaşam

Mother Tongue, Ethnicity and Socio-political life in a City

Hatice Yaprak Civelek*

İstanbul Arel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji.

Öz: *Bu çalışma, Türkiye'deki resmi sayım ve araştırmalarda anadilin etnik kimliğin belirleyicisi olarak kullanılmasına eleştirel bir yaklaşım geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu amaca dayanarak bir kentsel alan olarak Zeytinburnu'ndaki sosyo-politik yaşamı etnik yaşam ve anadil kullanımı üzerinden incelemektedir. Bir niteliksel araştırma yapılmıştır. Anadil algısındaki çeşitlilik ve tanımlardaki çelişkilerin yanında, insanların etniklik ile dil arasındaki ilişkiyi nasıl kurguladıklarını tartışmaktadır. Bulgular, çoğunlukla, anadil ve etniklik arasındaki ilişkinin genellikle kültüre bağlılıkla ortaya çıktığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte, Kürtlerin anadil tanımlarını kimlikle bağdaştırdıkları görülmektedir.*

Anahtar kelimeler: *Etnisite, anadil, kent çalışmaları, niteliksel araştırma.*

Abstract: *This paper aims to develop a critical argument for the official censuses and research which accepts mother tongue as a proxy for ethnic identity in Turkey. Based on this purpose, using a socio-political approach, it analyzes ethnic people's lives and the use of mother tongues in Zeytinburnu which is an urban area. A qualitative survey was conducted. The findings, mostly, demonstrate that the connection between mother tongue and ethnicity generally appears in a loyalty to cultural aspects. However, Kurds are the only group who has associated their ethnic identity directly to their mother tongue.*

1.Giriş

Kentsel demografik dönüşüm göstergelerine göre son kırk yıldır Türkiye'nin tüm bölgelerinde yerleşim yerlerinde toplumsal yapı ve yaşam heterojenleşmiştir. 2008 yılında gerçekleştirilen Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırmasına (TNSA) göre, Doğu bölgeleri haricindeki kentsel yerleşim yerleri bazında Batı, Kuzey ve Orta Anadolu demografik dönüşümü tamamlamak üzeredir. Raporda Doğu bölgelerinin ise henüz demografik dönüşümü tamamlamadığı, dahası kentlerin 1980'lerin demografik yapısını hatırlattığı belirtilmektedir. Dolayısıyla Türkiye'de demografik rejimler farklıdır ve nüfus politikaları bunları dengelemeye yönelik olarak geliştirilmelidir. Bu da nicelik yerine niteliği dikkate alan nüfus politikaları ile mümkün olacaktır (Koç, Eryurt, Adalı ve Seçkiner, 2010).

Şehrin doğal çevresini, fiziksel yapısını, altyapısını, yerel yönetimini güçlendirme, iktisat programlarını, su ve besin kaynaklarını geliştirme, sağlık ve refah düzeylerini yükseltme gibi girişimler ve projeksiyon üretimi devletin kent yönetimine dair üstlendiği sorumluluklardır. Hâlbuki nüfus dünyanın her yerinde insan sağlığı ve hareketini ifade eden üç nüfus dinamiği üzerinden işler: Doğum, ölüm ve göç. Dolayısıyla, bu fiziksel iyileştirmelerin ötesinde bir kent gerçeğini kabul etmek gerekmektedir ve aynı zamanda bu üç temel dinamik daima politik odaklı düşünülmelidir. Bir kentin heterojenliği veya çok nüfuslu bir toplumsal yapıya sahip olması, kentin yönetimine dair politik beklentileri yükselttiği gibi, politikaların eksikliği, yetersizliği karşısındaki eleştirileri de arttırmaktadır. Benim bu çalışmadaki eleştirim de kente yönelik yukarıda sayılan türde "iyileştirme" tartışmalarını bir tarafa bırakarak, heterojenliği etniklik ve anadil, belirleyici politik unsurları nüfus sayımları ve ulusal nüfus araştırmaları üzerinden ele alarak temellendirilmiştir. Amaç, etnik kent öznelere yönelik, politik olarak "önceden hazırlanmış" bir kentsel sosyo-politik yaşamın analizini anadil ve etniklik arasındaki belirleyici ilişki kabulü üzerinden yapmaktır.

Sayım ve nüfus araştırmaları verileri üzerinden konuya yaklaşmamın iki temel nedeni var: Demograf olarak bu araştırma ve uygulamaları bizzat tecrübe etmiş olmam ve alan tecrübesini-bu

* İletişim: yaprakcivelek@arel.edu.tr

çalışmada etniklik unsurlarına dair-sosyolojik teori alanları ile birlikte tartışmayı akademik bir çaba haline getirmiş olmamdır. Bu yüzden, kentsel unsurlara geçmeden önce, etnisite ve demografik meseleler arasındaki ilişki durumunu aktarmam faydalı olacaktır.

1980'li yıllardan bu yana etnisite ve demografik meseleler arasındaki ilişkilere dair tahminlerde bulunmak için aile büyüklükleri, çocuk sayıları, etnik gruplar arası evlilikler gibi konular üzerinden analizler yapıldı. Bu çalışmalarda genellikle ana kaynak, her beş yılda bir yapılan, Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması'dır (TNSA)[†]. Araştırmalarda etnik kimlik, anadil sorularıyla tanımlanmaya çalışılmıştır. Anadil soruları “*Anadiliniz nedir? Anadilinize ek olarak, başka hangi dilleri konuşabiliyor ya da anlayabiliyorsunuz? Annenizin anadili nedir? Babanızın anadili nedir?*” şeklinde cevaplayıcının ve konuştuğu dil ve diller üzerine sorular ile eşlerinin ve/veya ebeveynlerinin dili üzerinden - araştırmannın örneklemini özellikle bölgesel düzeyde detaylı çok değişkenli tablolamaya izin vermese de- birinci ve ikinci dile ve diğer sosyal demografik değişkenlere göre sınıflandırılarak çocuk sayıları, bebek ölümleri, göçler gibi demografik çalışma ya da yorumlamalar için kullanılmaktadır. Ayrıca, “anadil” kavramının anlamı cevaplayıcının algısına açık bırakılmıştır. Cevaplayıcılar anadili-etnik kökenlerine vurgu ile- anadil ya da cevaplayıcının -hâlihazırdaki kimliği üzerinden vurgu ile- “ana-dil” olarak algılayabilmektedirler. Kısacası cevaplayıcının anadili kavrayışı ve algılayışı, araştırmacının algısı doğrultusunda gerçekleşmeyebilmektedir. Ayrıca kentsel ya da kırsal alanda yaşıyor olmak da bu algının farklılaşmasında belirleyici olmaktadır. Anadilin kentte kurulu kamusal ve özel yaşam alanlarında resmi dil ile sürekli karşı karşıya kalmasının algı yanılmasını güçlendirdiğini ilerleyen bölümlerde örnek anlatılarla birlikte kolayca görebiliriz.

Sayımlarda ise etnik profili anlamak amacıyla 1985 yılına kadar anadil soruları soruldu ve tanımı olarak “*evde konuşulan dil*” kullanıldı. Fakat Türkçe açısından manadaki yanılısma bu tanıma rağmen iş başındaydı; ana-dil Türkçe’de anadili “*ata-dili*”, “*soyun dili*” “*çocuklukta öğrenilen dil*”, “*kültürün dili*” anlamlarında fakat yine çelişki içinde kullanılıyordu ve “ana” kavramı açıkça bir beklentiye cevap vermiyordu.

Bu arka plana dayalı olarak algıdaki farklılıkların ve tanımlamadaki çelişkilerin nedenleri üzerine sosyolojik ve antropolojik argümanlar geliştirmek, ayrıca, var olan verinin literatürde kabul gören kendini tanımlama (self-identification) unsurundan “*etnisite için dil verisi*” yaklaşımıyla uzak tutulmasının arkasındaki politik nedenleri kavramak önemlidir. Bu çalışma, ilk olarak, algı çeşitliliği içinde tek bir kavram üzerinden veri üretme anlayış ve kastının, yine veriye dayalı bir yaklaşımla açıklanmasına odaklanmıştır. İkinci olarak; kent yaşamında etniklik bilincini, kişisel ve sosyal kimlik anlayışlarını ve bunlara bağlı olarak anadil kullanımının sosyolojik ve antropolojik unsurlarla birlikte açıklanabilirliğini gösterme çabası gütmektedir.

2. Temel Literatür Kaynakları

Bu çalışmanın zeminine oturan saha araştırması niteliğinde ve tamamı hermenetik yaklaşımla gerçekleştirilmiş temel kaynakların çoğu bu yeni göç hareketinin aktörleri olan Kürtler üzerine yapılan çalışmalardır. Bu kaynaklar; Akın ve Danışman’ın 90’larda Güneydoğu’da çocuk olmanın kimlik mücadelesi ve çatışmalarla bezenmiş acı tecrübelerini içeren anlatıları yayınladıkları “*Bildiğin gibi değil*”dir (2011). Bunun yanında, Toprak, Bozan, Morgül ve Şener’in din ve muhafazakârlık bağlamında ötekileştirilen grup üyelerinin mahalle baskısı ve yabancılaşma hissiyatına yönelik deneyimlerini topladıkları araştırma raporu niteliğindeki “*Türkiye’de farklı olmak*” (2010), Balancar’ın Ankaralı Ermeniler ile din, kimlik, dil, koruma, geçim ile ilgili sorunlarını derlediği “*Ankaralı Ermeniler konuşuyor*” (2013) Koçoğlu’nun azınlık gençleri ile Türkiye’de gayrimüslim yaşamı sorguladığı “*Azınlık gençleri anlatıyor*” (2004) ve Çağlayan’ın anadillerinin yasaklı zamanlarında Kürt kadınların ifade özgürlüklerinin engellenişinin kültürel, sosyal ve ekonomik sonuçlarını tartıştığı kitabından (2013) sonra, dili ana değişken olarak belirleyerek Diyarbakır’da anadili kullanma konusundaki baskı altındaki deneyimleri, sosyal, ekonomik, siyasi bağlamlarda ve bellek, kimlik, toplumsal cinsiyet kavramlarıyla birlikte tartıştığı “*Aynı evde ayrı diller*” (2014) düşünsel ve metodolojik açıdan bu çalışmaya rehberlik etmişlerdir.

[†] Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü tarafından Türkiye’de ulusal ve uluslararası kurumların da katkısıyla her beş yılda bir yapılır. 1968 yılından bu yana yürülmektedir.

Hepsi kent ve kır ekolojileri altında politize edilen yaşamlar içinde kimliğin kurgulanma biçimleri ile ilgilidir. Anadil ise çoğunlukla kimliği koruyucu olan, ona aracılık eden olarak belirmektedir.

3. Yöntem ve Teknik

“Etnik hane halkları arasında anadil algısı” adlı niteleyici çalışma, 2014 yılı bahar aylarında İstanbul’un çok-kültürlü ilçesi Zeytinburnu’nda yapılmıştır. Belediye bilgi merkezinin arşivine göre Zeytinburnu sınırları Cumhuriyet ilan edildiğinde Bakırköy ilçesine dâhildir. İlçe endüstriyel faaliyet alanlarının hızla gelişmesi nedeniyle hızla büyümüştür. 1950’lerin ortasında İstanbul’un 16 ilçesi vardır. Zeytinburnu 1957’de ilçe olmuştur. Endüstriyel gelişmeler devam ederken ekonomik ve sosyal koşulların yanında, politik uygulamalar nedeniyle 1980’ler ve 1990’larda dalga dalga devam eden iç göç özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu’dan insanları bu ilçeye taşıdı. Ayrıca Kazaklar, Uygurlar, Kırgızlar, Afganistanlı etnik Türkler, Batı Trakya Türkleri, Türkistanlılar gibi Türki gruplar da 1960’lardan politik ayıklayıcı uygulamalardan kaçarak ilçeye gelip yerleşmişlerdir. Bugün ilçenin nüfusu 284.814’tür. Genellikle düşük ve orta gelir düzeyine sahip hanelerin yer aldığı bir ilçedir.

Bir metropolitenin ilçesi olarak Zeytinburnu’nda yaşayan etnik gruplar anadil ile etnik kimlikleri arasında bağlantı kurmakta ya tam olarak çelişki duymuşlar ya da tam olarak kimliklerini dilleri ile vurgulamışlardır. Bu ilişkiyi kurarken kullandıkları belirleyicilerin (sosyal, siyasal, kültürel, eğitimsel vs.) önemli bir çoğunluğu ise kentsel alanda yaşamak ile bağlantılıdır.

Muhtarlar, lise öğretmenleri, üniversite öğrencileri gibi anahtar kişiler hanelere ulaşılmasında yardımcı olmuştur. Haber gönderilen hanelerden sıkça ret cevabı gelmiştir. Öne sürülen sorular genellikle “neden bu araştırma yapılmak zorunda?”, “bizim yerimizi bilmemizi istiyorlar değil mi?”, “bizim dilimizi kullanmamızdan kime ne, etnik kimliğimizden kime ne, niye ilgileniyorlar?”, “bu benim üzerime dosya açmak için devletin bir şekilde operasyonu mu?” “Etnik filan deyince bile dışlanmış hissediyorum, görüşmek istemiyorum” şeklindedir. Bu sorular karşısında dahi araştırmacı veya okuyucu tarihsel olarak devlet politikalarıyla üretilmiş, bastırılmış öznelerin, yapay bilinç hallerinin ve nötrleştirilmeye uğramış bakış açılarının kolaylıkla farkına varabilir.

Çalışmaya başlarken sübjektif örnekleme adı da verilen amaçsal örnekleme (Tim May, 2006: 95) yöntemi ile Kürt, Arap, Ermeni, Kazak, Rum, Gürcü hane halklarından oluşan 42 hane halkı belirlenmiştir. En fazla ret Rum ve Ermeni hanelerinden gelmiştir, en kolay kabuller Kürt, Arap ve Kazak hanelerinden gelmiştir. Temel kıstas her birinin ilçede en az 10 yıllık yerleşik olmalarıdır. Her hane halkından 20 yaşın üzerinde bir birey ile yaklaşık bir saat süren görüşmeler yapılmıştır.

Anlatılardan yapılan alıntılarının sonunda, sırasıyla, kişinin *kendini tanımlaması* ile etnik kimlik, yaşı ve anadili olarak belirttiği dil yer almaktadır. Cinsiyet ve eğitim birer belirleyici olarak değerlendirme kapsamında alınmamıştır.

3. Kentte Anadil ile Bağlantılı Sosyo-politik Yaşam Kurgusu

3.1.1. Anadilde tanıma bağı algı çeşitliliği üzerine değerlendirmeler

Dil ve Sembolik İktidar (*Language and Symbolic Power*) adlı eserinde Bourdieu (2012); dile dair ilke ve kurallara sahip lingüistik pazar ile lingüistik habitus arasındaki dil üzerinden bir sansürler sistemi aşılama konusundaki gizil işbirliğinden bahseder. En önemli nokta, farklı ifade etme türleri ile algılama süreçleri arasındaki ilişkiden doğan farklı kullanımlardır. Bu ilişki söyleme kendi ayırıcı özelliklerini kazandırır. Algı her bireyin bireysel ve ortak deneyimleriyle donanmıştır ve gerçekte kendini lingüistik habitus diye sunan şey sınıf habitus (class habitus)tur. Bir etnik kimliğin tarihsel kuruluşu, konuşmak zorunda oldukları dillere tepkilerini de içine alan lingüistik habitus ve kültürel bir değer olarak dillerini konuşmayı ne kadar ciddiye aldıkları, o etnik grubun sosyal ve politik duruşunu belirler.

Etnik dillerin, resmi ve pedagojik beklentiler yüzünden resmi dil ile yarışmak zorunda kaldığı gelişmekte olan ülkelerde, dil planlaması aynı zamanda modernizasyonun ve kalkınmanın bir ön-gereği olarak kabul edilmektedir. Modernleşmenin ve kalkınmanın içerdiği olgusal gelişmelerin en yoğun şekilde gözlemlendiği kentlerde, resmi dilin hâkimiyeti, sosyal ve kurumsal ilişkilerdeki egemen kullanımı nedeniyle etnik dillerin varoluş mücadelesini daha çok grup, akraba ve hane içlerine sokuşturmaktadır. Simmel’in modern toplum okumalarında “modern kent”, geniş gruplarda geleneğin yerini resmi sosyal denetim mekanizmalarının alışması, bireyin grup için bağlılıklarının çok farklı sosyal bir takım çevrelere yayılışı, böylece bireysel özgürlük alanının artışı ve bununla birlikte bireyin “ben” bilincinin artışı vurgulanır. Modern kentteki işbölümü sosyal yaşamı parça parça ayırır, birey kısmi

şekillerde pek çok sosyal çevrede yer almaya başlar. Bu arada Simmel'e göre modern toplumdaki işbölümü insanların kendi birlik alanlarına ve kendi bireyliğine dair bir özbilinci de arttırır. Çünkü farklılaşmanın bariz olduğu toplumlarda, birey sürekli olarak kendini ve kişiliğini daha fazla duyumsar. Bu arada modern kentin, modernize toplum yaşamının sunduğu yoğun bir algı çeşitliliği de üstüne üstüne gelmektedir. Simmel bu noktada bireylerin sahip oldukları kültürel dünyanın tahribatından, maddeleştirilmesinden ve yabancılaşmasından bahseder. Bu tür bir yabancılaşma zorunludur: Nesnel ruh, öznel ruha hâkim olmaya başlamıştır (Saunders, 2013: 101,103). Bu yabancılaşmanın denk geldiği kültüre dair maddeleştirilmenin kapsamında şüphesiz dil de yerini bulmaktadır. Aslına bakılırsa, dilin içine sokulduğu cenderedeki öneminin devletin kendisi, politika yapıcılar, entellektüeller, etnik ve yerel elitler farkındadırlar ve çoğu dili ulusal ve kültürel bir kimliğin belirleyicisi olarak kabul ederler. Eğitimsiz veya eğitim düzeyi düşük vatandaşlar ise bu farkındalığın çoğunlukla dışından yaşama katılırlar; eğer birileri kendilerine bir bilinç aşlamamış ise tabii.

Dilin planlanmasını sosyal teori ile ilişkilendirerek tartışan Tollefson'un "Dil Planlaması ve Sosyal Teori" (*Language Planning and Social Theory*) adlı çalışmasında yerel dillerin ne zaman resmi olarak devletin ve eğitimin resmi dilleri olarak kabul edileceğine dair bir soru yer alır (1989:309). Dil politikası dilin kurumsallaşması ile ilgilidir. Bu da dil politikalarına dayanan tanımları bariz sosyal sınıflar ve eşitsizlik içinde sosyal ve ekonomik ilişkiler yaratır. İşin içine ideolojik önermeler de girince sosyal sınıfın "barizleştirilmesinde" anadiller çok daha net birer "tanımlayıcı" öge haline gelirler (37,38).

Etnik dillerin, resmi ve pedagojik beklentiler yüzünden resmi dil ile yarışmak zorunda kaldığı gelişmekte olan ülkelerde, dil planlaması aynı zamanda modernizasyonun ve kalkınmanın bir ön-gereği olarak kabul edilmektedir. Modernleşmenin ve kalkınmanın içerdiği olgusal gelişmelerin en yoğun şekilde gözlemlendiği kentlerde, resmi dilin hâkimiyeti, sosyal ve kurumsal ilişkilerdeki egemen kullanımı nedeniyle etnik dillerin varoluş mücadelesini daha çok grup, akraba ve hane içlerine sokuşturmaktadır. Simmel'in modern toplum okumalarında "modern kent", geniş gruplarda geleneğin yerini resmi sosyal denetim mekanizmaların alışı, bireyin grup için bağlılıklarının çok farklı sosyal bir takım çevrelere yayılışı, böylece bireysel özgürlük alanının artışı ve bununla birlikte bireyin "ben" bilincinin artışı vurgulanır. Modern kentteki işbölümü sosyal yaşamı parça parça ayırır, birek kısmi şekillerde pek çok sosyal çevrede yer almaya başlar. Bu arada Simmel'e göre modern toplumdaki işbölümü insanların kendi birlik alanlarına ve kendi bireyliğine dair bir özbilinci de arttırır. Çünkü farklılaşmanın bariz olduğu toplumlarda, birey sürekli olarak kendini ve kişiliğini daha fazla duyumsar. Bu arada modern kentin, modernize toplum yaşamının sunduğu yoğun bir algı çeşitliliği de üstüne üstüne gelmektedir. Simmel bu noktada bireylerin sahip oldukları kültürel dünyanın tahribatından, maddeleştirilmesinden ve yabancılaşmasından bahseder. Bu tür bir yabancılaşma zorunludur: Nesnel ruh, öznel ruha hâkim olmaya başlamıştır (Saunders, 2013: 101-103). Bu yabancılaşmanın denk geldiği kültüre dair maddeleştirilmenin kapsamında şüphesiz dil de yerini bulmaktadır. Aslına bakılırsa, dilin içine sokulduğu cenderedeki öneminin devletin kendisi, politika yapıcılar, entellektüeller, etnik ve yerel elitler farkındadırlar ve çoğu dili ulusal ve kültürel bir kimliğin belirleyicisi olarak kabul ederler. Eğitimsiz veya eğitim düzeyi düşük vatandaşlar ise bu farkındalığın çoğunlukla dışında yaşama katılırlar; eğer birileri kendilerine bir bilinç aşlamamış ise tabii.

Kelman'ın (1971:21) ulusal birlik için dilin kasıtlı kullanımlarının birleştirici sonuçlardan daha fazla bölücü sonuçlar doğurabilir uyarısı önemlidir. Kentler bir "kasıtlı" kullanım alanıdır. Anadile dair algıyı çeşitlendirmesi yukarıdaki modern kent ve bireyselliğin ve kültürel tahribatın etkisi altında beklenen bir durum olmalıdır. Etnikliğin, sınıflılığın farkındalığı gibi, bu farkındalığa hizmet eden anadile yönelik kayıpların artması riski de beklenen bir durumdur.

Zeytinburnu'nda yapılan görüşmelerde elde edilen anadil tanımları aşağıda verilmektedir. Bu alanda altı çeşit tanıma ulaşılmıştır:

- a) Çocuklukta öğrenilen dildir.
- b) Ataların konuştuğu dildir.
- c) Bir kişinin yaşadığı yerde konuşulan dildir (Resmi dildir).
- d) Her farklı (etnik) kökenden gelenin konuştuğu, "kendi dili" dir.
- e) Evde konuşulan dildir.
- f) Günlük dildir (işte, okulda, sokakta vs. konuşulan dildir).

Anadilin maruz kaldığı tahribat, bazı etnik gruplar için “ayakta kalmak” adına, Laitin'in deyiimiyle bir çeşit gönüllü asimilasyona da götürebilmektedir (Ozolins,1996:189). Fakat yine Tollefson (1991) literatürüne göre her ne kadar kültürel, politik idealler ve ekonomik kalkınma bağlamında değerlendirse de “birleştirici”, “birlikleştirici”, “tekdilci” bir yaklaşımla sunulmuş ulusal dil barışın ve uzun süreli bir huzurun garantisi değildir. Nitekim genel olarak Türkiye’deki, özel inceleme alanları olarak büyük şehirlerdeki politik, ekonomik, sosyal, dini ve ahlaki yapıların birbirleriyle etkileşimlerini etnik gruplar bazında takibe aldığımızda, bu grupların anadillerini kültürel varlıkları açısından ne kadar ciddiye aldıkları, anadile bağlanmak, anadili korumak, anadil politikaları karşısında bir eleştirel yaklaşım geliştirmek gibi sonuçlarla yakında ilgilidir. En azından hâlihazırda incelenmiş bir örnek alan olarak Zeytinburnu bunu göstermiştir.

3.2. Anadil, kimlik ve koru(n)ma mücadelesi

Anlatılarda[‡] kentsel toplumsal yaşamda dil ile var olma, dil ve kimlik arasındaki bağlar, dili korumanın anlamı ve dil-kimlik ilişkisi üzerine ontolojik açıklamalar iki ana sürecin kavramsallaştırılmasına olanak vermektedir: Sosyo-psikolojik süreçler ve sosyo-politik süreçler:

3.2.1. Sosyo-psikolojik süreçler:

Cohen’in basitçe kendini kültürel olarak diğerinden ayıran ve normatif davranış örüntülerine sahip her grup etnik grup olarak düşünölmeli iddiasına Verkuyten kültürleşmenin grup üyeliğinin ve kendini tanımlama eyleminin (self-definition) değişmesi anlamına gelmediğini ekler. İnsanlar, kültürleri diğerlerinin kültürel sunumlarıyla ile bir zorunlu geçişkenliğe maruz kalsa da çoğunlukla, geçmişle bir devamlılık sağlayan kimliklerine ve onun temel kültürel belirleyicilerine tutunurlar (Verkuyten, 2006). Zeytinburnu örneği bu bağlamda ele alındığında sosyo-psikolojik süreçler açısından “geçmişle bir devamlılık sağlayan” ifadesi ile bugünün kentsel ortamının bileşkesindeki etnik kişilik için, anadilin kullanımı açısından, üç ayrı psikolojik süreç ortaya koymaktadır: Küçümsenme, korku ve özgüven ile ilgili süreçler. Bu süreçlere işaret eden anlatılar aşağıda örneklendirilmektedir:

3.1.a. Küçümsenme ile ilgili süreçler:

“Hor görölmek kötü oluyor. Okuyamıyor yeni nesil, yazamıyor kendi dilini.” (Kürt, 25, Kürtçe)

“Nadiren kullanıyorum komik duruma düşmemek için.” (Kürt, 26, Kürtçe)

“Kullandın mı dilini bir bakıyorlar garip garip, o an yabancı oluveriyorsun her şeye!” (Ermeni, 55, Kürtçe)

“Bunlar Çin mi Japon mu, nece konuşuyor bunlar diyorlar dilimizi konuşunca, Çince mi Japonca mı diyorlar burada!” (Kazak, 70, Kazakça)

3.1.b. Korku ile ilgili süreçler:

“Bu şehirde çok seyrek kullanıyorum zaten, dilimi konuşsam ters ters bakıyorlar.” (Horasan Türkü, 56, Kürtçe)

“...sıkıyönetim vardı yasaktı konuşmamız. Biz de korkudan çocuğumuza öğretmedik. Dışarıda hiç kullanmıyorum.” (Ermeni, 62, Kürtçe)

“İnsanların özel hayatlarında zorlandıkları, kaçtıkları bir dil varsa o anadilleri olmalı”(Ermeni, 27, Kürtçe)

3.1.c. Özgüven süreçleri:

“En mutlu olduğum dil Kürtçe’dir, konuşursam zafer kazanmışım gibi geliyor bana!” (Ermeni, 62, Kürtçe)

“Dilimi konuşunca bir özgüven geliyor, ben de varım ya, varım diyorum!” (Kürt, 25, Kürtçe)

[‡] Anlatılardan yapılan alıntılarının sonunda kişinin kendini tanımladığı kimlik, yaş ve anadili olarak belirttiği dili yer almaktadır.

“Kazakça biz Kazakları bir tutan şeydir, yedi ceddî atalarımız, bir de dilimiz!” (Kazak, 37, Kazakça)

Her üç süreçte de tarihsellik ile belirlenmiş politik ve sosyal baskı hissiyatının “farklı dili kullanmak” üzerinden yarattığı bir liminal[§] kimlik imgesi ile yabancılaşmanın gerçekleştiği kavranabilmektedir. Anadil ve kimlik üzerinden toplanmış niteliksel veri üzerinden kurgulanan bütünlüklü “anlamlar”, etkileşim düzeyi üzerine odaklanan sosyal psikolojik alanların doğrudan doğruya sosyal teori alanlarıyla bağımlı ve söylemsel taraflarını ortaya koymaktadır. Bu noktada öne sürülen fikirler, *belleğin* bir kavram olarak ortaya çıkmasına hizmet etmekte ve söylemsel bir analizinin yapılmasının şart olduğunu göstermektedir.

“Kürt’üz, öyle bilinelim isteriz. Lazı, Çerkezi hep ister. Diğer azınlıklar bedel vermedi böyle çok, belki o yüzden biz biraz daha hak ediyoruz dilimizi özgürce konuşmayı” (Kürt, 25, Kürtçe)

“Anadil deyince de aklıma annem, babam, memleketim geliyor. Bizi kapı ardında dinlemeleri, işkence etmeleri geliyor.” (Horasan Türkü, 56, Kürtçe)

“Anadilimi daha çok kullanmak isterim ama bu bana bu ortamda bir şey kazandırmaz.” (Kürt, 26, Kürtçe)

Anlatılarda etnik ya da azınlık olma bilincinin yükselişi kültürel bellek ve ortak bellek türlerine dayandırılmaktadır. Assmann’ın (1995) iletişimsel bellek adını verdiği bellek türü kültürel belleğin bir ögesi olarak tanımlanır. Buna göre her bireysel bellek kendini *diğerleriyle* iletişim içinde kendini kurar. Bu *diğerleri* öylesine bir dizi insan değildir; bunlar birlik oluşlarını ve özgünlük alanlarını geçmişlerindeki ortak bir imajdan doğru kurarlar. Aileler, mahalleler, dernekler, politik partiler, profesyonel gruplar, her birey böyle birçok gruba aittir. Bu yüzden sayısız ortak benlik imajı ve hatıralarıyla karşı karşıya yaşarlar Kültürel bellek günlük olana mesafesi ile karakterizedir. Zaman geçse de tarzı ve anlayışı değişmez. Onun sabitlenmiş merkezinde geçmişten gelen hayati öneme sahip olaylar yer alır. Hafızası kültürel bir formasyonla (yazılı metinler, ritüeller, törenler, anıtlar vs.) ve kurumsal iletişim (nakledilen bilgiler, uygulamalar, riayetler vs.) yer alır. Kültürel bellek kimliğin somutlaştırılması için bir araçtır. Birlik ve özgünlüklerini önemseyen *diğerlerinin* karşısında bilgi deposunu muhafaza eder. “Biz buyuz” ya da “Biz bu değiliz” duygusunun bir tür belirleyicisidir (129, 130). Bu şekilde bir bellek oluşumu sosyal alanda özgüvene sahip olma ve öz anlatım (kendini ifade etme) çabasını da beraberinde getirmektedir. Kamusal alanda konuşma özgürlüğü, anadille ifade özgürlüğü, öz-vurgu, hep belleğin, özellikle tarihsel belleğin güdülediği bir bilinci ve bu bilinçlilik halinin kazandırdığı kültürü ayakta tutma mücadelesine hizmet etmektedir. Etniklik vurgusuyla bir aşırı farklılaşmanın var olduğu ve devletin her sosyal davranış ve harekette nefesini ensede hissettirdiği bir toplumsal alanda yaşamın getirdiği beklentiler ve talepler daha abartılıdır. Aynı zamanda bir eşitsizliği, gerginliği ve beraberinde de anadili koruma mücadelesini ayakta tutmaktadır.

Yukarıdaki her üç anlatıda ve gerçekte anlatıların çoğunluğunda kültürel bellek, ortak bellek, iletişimsel bellek ve tarihsel bellek tanımlarını bulmaktadır. Ancak bu bellek türlerinin etnik varlık mücadelesine ağırlıklı olarak düşünsel destek verdiği etnik gruplar, Kürtçe konuşan etnik gruplardır: Kürtler ve anadili Kürtçe olan Ermeniler. İkinci grup tamamen kendi etnik kimliğini ve anadilini özgürce tanımlama ilkesine göre “Ermeni’yim, anadilim Kürtçe” şeklinde tanımlayan bireylerden oluşmaktadır. Şüphesiz nedenini yalnızca bu gruba özgü bir sözlü tarihte ve bizzat *diğerlerinin* tarihinde aramak gerekir.

3.2.2. Sosyo-politik süreçler:

Simmel’e göre, modernizmin bir gereği olarak, tarihin yolu metropole doğrudur. Kent yaşamına doğru bir değişim ile metropol, kırsal yaşamla köklü zıtlıklar üretir (Saunders, 2013:104) Wirth (1967) için ise kentsel-kırsal ikilemi iki tip insan birliği yaratır. Bu nedenle farklı yerleşim yerlerinin biraz ya da fazla kırsal ya da kentsel olabileceğini belirtir. Kırsalda yaşayan halkın yaşadığı yaşam biçimlerinin kentlerde de var olabileceğini, bunun nedeninin de kolayca bastırılmayan ve insanların birlik içinde ürettikleri örüntüler olduğunu açıklar. Ulaşım ve iletişimdeki teknolojik gelişmeler, kent-kır farklarını

[§] “Arada kalmış” anlamında. Liminalite: Arada kalmışlık. Antropoloji. bkz. kaynakça: Victor Turner.

belirsizleştiren önemli etmenlerdir. Büyüklük ekolojik belirleyicilerin yanı sıra etnik köken, statü, meslek, dil gibi çeşitlilik alanlarına yansıtılabilir.

Foucault literatüründe egemen kurumların zemininde yatan tarihsel ve kültürel kaynaklar insanların yaşamlarını kurarlar Böylece, öznel pozisyonları ve sosyal etkileşim ağları söylem tarafından kurgulanmış bir alanda yaşarlar (Verkuyten, 2005). Büyük kentlerde kişi küçük bir sosyal çevre kurgulayarak dar bir insan grubu ile iletişim içinde olacaktır ve kentte sosyal mesafenin ortaya çıkışı da bu şekildedir (Saunders: 110-115). Küçük sosyal çevre kurgusu bağlamında etniklik ve anadil arasındaki ilişkinin iletişimde tereddütsüz kullanımı söz konusudur. Bu kullanım özellikle, etnik farklılığı dil politikalarının kasıtlı sınıfsallığına karşılık, bir varoluş ve birliktelik teması ile besleyen ana öğelerden biridir.

Kasıtlılığı açmak gerekirse; dil politikaları dilin kurumsallaşması ile ilişkilendirilir. Bu da dil politikalarına dayanan sınırları kolayca çizilebilen sosyal sınıflar ve eşitsizlik içinde bir sosyal ve ekonomik ilişkiler ağı yaratır. İşin içine ideolojik önermeler (ulusal dil, ulusal kimlik, ulusal birlik) de girince sosyal sınıfın “barizleştirilmesinde” anadil çok daha net birer “tanımlayıcı” öğe haline gelir (Tollefson, 1989: 309). Dilin yaşatılması idealize edildiğinde ise; birey, toplum ve sosyal yaşam dinamiği arasında sosyal etkileşim ağlarının oynadığı rolün önemi ortaya çıkar. Verkuyten (2005:17) bu tür bir analizden “sosyal kimlik formasyonu”na ulaşır. Anadilin yaşatılması bu formasyon içinde bir ontolojik mücadele alanına dönüşmektedir.

“Kürtçe konuşuyoruz Ermenice bilmiyorum. Elimden gelse devlet dairesinde de Kürtçe konuşurdum ama yasak.” (Ermeni, 62, Kürtçe)

“Arabım... devlet kurumları milliyetçi. [Kürtçe] Bilinmeyen dil kabul ediliyormuş hâlbuki dışarda bir sürü insan bu dili konuşuyor. Bu çok rahatsız edici, bana bazen kendi durumumu da sorguluyor.” (Arap, 50, Arapça)

“Ben sonradan kendime Kürtçe konuşabileceğim alanları yarattım.” (Kürt, 27, Kürtçe)

“Tanıdıklarla, arkadaşlarla, akrabalarla, misafirlerle konuşulur. Dili kaybetmek gibi bir endişem zaten yok. Ermeni lisesi, kilise, dernekler var” (Ermeni, 35, Türkçe)

“Hastaneye gelen Kürt bir kadın gördüm. Doktor dilini anlamıyor, kadın habire derdini anlatmaya çalışıyor. Devlet hastanesi... Nasıl hissettim? Kötü.” (Arap, 57, Arapça)

Böyle bir alanda Bourdieu'nun (2012) dil kullanımını ile iktidar ilişkileri arasındaki bağıntı ile kültürel kapital üzerinden talepleri formüleştiren yaklaşımı bir öneri olarak alınmalıdır. Zira, ona göre, saha verilerinin üretilmesi bağlamında bireylerin içinde buldukları dil durumlarına karşı tepkilerinin ölçülmesi ve bunların, dil politikaları ve maruz kaldıkları sosyal ve politik baskıları ile korelasyona tabi tutulmaları gerekmektedir. Zeytinburnu'nda anadili konuşmak, yukarıdaki bellek tanım ve tartışmalarını da temele atarak, iletişim ve etkileşim süreçlerinin araçsallığı bağlamında, kentsel alanda kurgulanan sosyal kimlik formasyonunun da bir ögesi olarak ortaya çıkıyor. Sosyal kimlik formasyonu, anlatılarda, sahip olduğu sosyal ve psikolojik öğelerin yanı sıra güçlü politik (devlet/iktidar) süreçlerin sonucu olan grupsal iletişim ve etkileşim mekânlarının yaratılmasına da olanak sağlamaktadır. Zeytinburnu'nda yapılan görüşmelerde bu mekânsal ve aynı zamanda –kimi bireyler için öyle olmasa da aslında özü itibarıyla de- *eleştirel* olan ortam oluşturma eylem ve faaliyetleri açık şekilde yansımaktadır.

Gerek sosyal ve grupsal iletişim mekânlarının gerekse doğrudan doğruya etnik kimlik ve anadil bağıntısının tartışıldığı noktalarda dil ve kültür arasında ilişki açıklanırken fazlasıyla “gelenek” kavramının kullanılması önemlidir:

“Bana göre anadilini konuşmaya devam etmek kültürünü ayakta tutar, geleneklerini korur yani. Kızım... Türklüğü benimsedi. Arap olmak ve Arap gelenekleri hakkında çok az şey biliyor.” (Arap, 52, Arapça)

“Kürtçe bilmezsen...O zaman bütünlüklü bir Kürt olma ihtimali bence yok yani.” (Kürt, 27, Kürtçe)

“Dilimizi, geleneklerimizi, müziğimizi bile öğreten derneğimiz var. Kazak çocuklar çok gidiyorlar oraya. Bizim halkla ilgili hiç bir şeyi unutmuyorlar böylece” (Kazak, 43, Kazakça)

Redfield’in (1947) kırsal halka *topluluk* olarak yaklaşması ve topluluğu akrabalık ve dine dayanan sosyal bağlar üzerinden giderek iç tutarlılığını geleneklerle sağlayan, ticari kaygılar gütmeyen insan birlikleri olarak tanımlaması da bize anlatıları anlamakta yardımcı olabilir. Zira burada hem Redfield’in hem de Wirth’in dar alanların ve dar ilişkilerin kurgulanışı konusundaki belirteçlerine kültürün ve etnik kimliğin merkezi konusu olan dili ve onun gelenek ile ilişkisini eklemek zor değildir. Ayrıca dili korumanın geleneği korumaya çalışmakla bağdaştırılmaktadır. Dil, etnik kimliğin tanımsal olarak bütünleyicisi ve aynı zamanda sürekliliğidir. Kurgulanan birliktelikler ve mekânlar genellikle bir etnik bütünlüğü yaşatmak amacındadır ve bu tür bir kültürel sembollere adanmışlık da kentsel olanda modern değil de yerel olanın, kentsel değil de kırsal olanın varoluşunun ve hatta az ya da çok kırsal olmanın en temel nedenlerindedir.

Sonuç

Touraine’e göre kimlik siyasası; ekin, toplum ve siyasa arasındaki zorunlu bir bağa ve onun tekabül ettiği bir nüfusa götürür insanı. Bu tür nüfuslar onların adna konuşan bir siyasi iktidara tabi tutuluyorlarsa, ekin alanından çıkılmış, bir topluluk alanına girilmiş demektir. Ayrıca, “...çokekinciliğin, ekinsel deneyimlerin çeşitliliğiyle ekin ürünlerinin kitlesel üretimi ve dağıtımını bağdaştırmaya çalışan bir düşünce olduğunu” belirtir (2011: 223). Ekinsel çeşitlilikte birleşme ve özne özgürlüğü bir taleptir ve bunu temel alan bir siyasal demokrasi toplumsal birlikteliğimizi mümkün kılan tek düşüncedir. Çoğunluğun yasaının egemenliği altında kendi farkındalıkları ve kendilerini yok sayan tepkiler arasında kalma riskleri her zaman olasıdır (2011:251).Türkiye’de bu risk, demografik istatistiklerle anadil üzerinden “tanımsızlık” üretme gibi ince bir yaklaşımla dahi körüklenmektedir. Dahası tek bir milliyet kaygısıyla bütünleşmiş tarihsel bir “yoksunlaştırma” ve “yoklaştırma”nın eşliğinde yaşayan etnik gruplar, en çok da Kürtler, bugün halen, anadillerini konuşmak üzerinden dahi mahalle baskısı, yabancılaşma, kaçınma gibi sözüm ona “ehlileştirici” sosyal-politik baskı süreçlerini tecrübe etmektedirler.

Zeytinburnu çalışmasından elde edilen sonuçlar, yalnızca Kürtçe konuşan Kürt ve Ermeni nüfusun değil, kentte yaşayan Türki nüfusların, gönüllü asimilasyona uğramış Gürcü nüfusun, Ermenice konuşan Ermeni nüfusun ve Arap nüfusun, hiçbirinin yekpare kültür ve melezleşme ideallerine açıkça kültürel sembollerin yaşatılması açısından pek de yakın durmadıklarını göstermiştir. Sorulması muhtemel soru şudur: Anadiller, kendileri için söylem tarafından tanımlanmış mekânsal meşruluk alanlarına sığdırılsalar da, konuşulmaları ve konuşma alanları yaratmak için örgütlenmelere gidilmesi melezleşme beklentisine karşı bir meydan okuma değil midir? Zira “anadil” kavramı, algı çeşitliliğine rağmen, görüşmeler derinleştğinde, modern kentsel unsurların sosyo-politik her türlü etkilerine maruz kalmasına rağmen yerin-yurdun dili, etnik kültürün dili, geleneğin dili, ataların dili gibi derin temellere bağlanmıştır. O halde kendi anadilin göçebesi olma, orijinal bağın kullanım sıklığı açısından tahribatını getirirse de, grup içi tarihsel ve kolektif belleğin gücü ile birlikte kültürel dinamiklerin işlevselliğinin dile atfedilmesi, korunması için bir çabayı ortaya koymaktadır. O halde, mesele, bir kültürel öz yaratımı ile *korumaya* dair bu süreçlerin dil ile doğrudan bağdaşıklığı yerine daha çok kimliğin *korunması* konusundaki bilinç yaratımını kavramaktır. Bayart’ın da yaklaşımıyla (1999:77), ötekinin baskınlığına karşı, bir koşullar yaratımı ve dayatımı ardılına karşı özgünlük talebi ve özgünlük sürecinin imal edilmesine tanık olmayı kabul etmektir.

Tüm kasıtlı yokluk yaratımlarına rağmen, Zeytinburnu araştırması süresince dahi, etnik gruplarla anadil meselesi üzerinden yapılandırılmış görüşmelerin tümünde, kültürel sembollerin anadil ile bağdaşıklığının vurgulanışı hâkimdir. Kırsal temelden gelen yerel kavramsallaştırmaların dıştan kent hanesi formundaki içerden yerel olana vurgu yapan ev-düzme teknikleri, şivenin terim-anlam karmaşasına tutulmadan doğuşu, ikramların geleneksel sunumları, Wirth’in farklı yerleşim yerlerinin biraz ya da fazla kırsal ya da kentsel olabileceği görüşüne doğrudan destek vermiştir. Wirth (1967), kırsalda yaşayan halkın yaşadığı yaşam biçimlerinin kentlerde de var olabileceğini, bunun nedeninin de kolayca bastırılmayan ve insanların birlik içinde ürettikleri örüntüler olduğunu aktarmıştır ki “büyüklük”, ekolojik belirleyicilerin yanı sıra etnik köken, statü, meslek, dil gibi çeşitlilik alanlarına yansıtılabilir bir ifadedir. Büyük kentlerde kişi küçük bir sosyal çevre kurgulayarak dar bir insan grubu ile iletişim içinde olacaktır ve kentte sosyal mesafenin ortaya çıkışı da bu şekildedir. Redfield’in kırsal

halka *topluluk* olarak yaklaşması ve topluluğu akrabalık ve dine dayanan sosyal bağlar üzerinden giderek iç tutarlılığını geleneklerle sağlayan, ticari kaygılar gütmeyen insan birlikleri olarak tanımlaması da bu mesafenin içe dönük dinamiği hakkında fikir edinmeyi sağlayabilir (Saunders, 2013:110,115).

Bununla birlikte, kentsel alanı az veya çok kırsal yapan topluluk betimlemesindeki ticari kaygısızlık belirlemesi dikkatli kullanılmalıdır zira kenti modernlik adına bireysel ve grupsal çıkarları motive eden bir mekanizmaya sahiptir. Kültürel değerler, kan bağları, etnik kolektif bilinç, beğeni ve beklentiler bu mekanizmanın bir parçasıdır. Zeytinburnu kentsel alanı, bu bakımlardan sınıfsal habituslara, örgütlenme ağlarına dair fikir anadil üzerinden dahi rahatlıkla fikir vermektedir. Grup içi iletişim ve eylem dinamiğinin temsili unsuru olarak ortaya çıkan anadil ve onun korunmasındaki ciddiyetin derecesi düşünüldüğünde, kapitalizm, rekabet, ayrımcılık ve toplumsal gerginlik ile karşı karşıya kalış durumuna göre en azından sembolik şiddet gözlenebilir. Örgütlenme; dernekleşme ve belli mekânlarda gruplaşma süreçleri, anadilin araçsallığıyla kendiliğinden de doğan bir ontolojik bilinç üretimini kolaylaştırmaktadır.

Referanslar

- Assmann, J. (1995) "Collective Memory and Cultural Identity." *New German Critique*, Vol. 65, 125–133.
- Bayart, J. F. (1999), *Kimlik Yanılsamaları*, Çev. Mehmet Boralı, Metis Yayınları, İstanbul.
- Balancar, F., (2013), *Sessizliğin Sesi III. Ankara'lı Ermeniler Konuşuyor*. Hrant Dink Vakıf Yayınları. İstanbul.
- Bourdieu, P. (2012), *Language and Symbolic Power*, Trans. Gino Raymond and Matthew Adamson.. John B. Thompson (ed.), Polity Press, Cambridge.
- Çağlayan, H., (2014), *Aynı Evde Ayır Diller: Kuşaklararası Dil Değişimi/Eğilimler, Sınırlar, Olanaklar. Diyarbakır Örneği*. Diyarbakır Siyasal ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü (DİSA) Yayınları, Diyarbakır.
- Çağlayan, H., (2013), *Kürt Kadınların Penceresinden. Resmi Kimlik Politikaları, Milliyetçilik, Barış Mücadelesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kelman, H.C. (1971), Language as an Aid and Barrier to Involvement in the National System. "Can Language be Planned?" içinde. J. Rubin and B. H. Jernudd (eds.). University Press of Hawaii. Honolulu, 21-51.
- Koç, İ., Eryurt, Mehmet A., Adalı, T., Seçkiner, P. (2010), *Türkiye'nin Demografik Dönüşümü: Türkiye'nin Demografik Dönüşümü: Doğurganlık, Aile Planlaması, Anne-Çocuk Sağlığı ve Beş-Yaş Altı Ölümlerdeki Değişimler*. 1968-2008. Hacettepe Üniversitesi Yayınları. Ankara.
- Koçoğlu, Y., (2004), *Azınlık Gençleri Anlatıyor*. SiyahBeyaz Metis Güncel, Metis Yayınları, İstanbul.
- May, Tim (2006), *Social Research. Issues, Methods and Process*, Open University Press, Berkshire.
- Ozolins, U. (1996), "Language Policy and Political Reality", *International Journal of the Sociology of Language*, Vol. 118, 181-200.
- Redfield, E. (1947), "The Folk Society" *American Journal of Sociology*, Vol. 52, 293-308.
- Saunders, P. (2013), *Sosyal Teori, Kentsel Sosyoloji*. Çev. Songül Doğrugetir Nihal Ekin Erkan (ed.). İdeal Kültür Yayıncılık. İstanbul.
- Tollefson, J. (1991), *Planning Language, Planning Inequality*, Longman, New York.
- Tollefson, J. (1989), *Language Planning and Social Theory*, UDK 800.1:316 University of Washington, Seattle.
- Toprak, B., Bozan, İ, Morgül, T., Şener, N., (2010), *Türkiye'de Farklı Olmak, Din ve Muhafazakârlık Ekseninde Ötekileştirilenler*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Touraine, A. (2011), *Birlikte Yaşayabilecek miyiz?*, Çev. Olcay Kunal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Turner, Victor (2009), *The Ritual Process*, Aldine Transaction. USA.
- Verkuyten, M. (2005), *The Social Psychology of Ethnic Identity*, Psychology Press, Hove and New York.
- Wirth, L. (1967), "A Bibliography of Urban Community", in R. Park and E. Burges, *The City*, University of Chicago Press.

